

ОСОБИСТИЙ АРХІВНИЙ ФОНД М.М.БЕРЕЖКОВА

Особистий архівний фонд М.М.Бережкова [ф. XXIII] надійшов у відділ рукописів ЦНБ НАН України (нині – Інститут рукопису) від завідуючого бібліотекою Ніжинського педагогічного інституту В.К.Пухтинського; науковий опис і опрацювання документальних матеріалів проводилися в 1950–1962 рр. Основна частина листування фондоутворювача була включена в ф. III (2460 од. зб.), інші матеріали організовані в ф. XXIII (1480 од. зб.). Хронологічні рамки фонду – 1842–1932 рр.

Михайло Миколайович Бережков, історик, професор російської історії Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька, учень професора, академіка К.М. Бестужева-Рюміна, голова і почесний член історико-філологічного товариства при інституті, активний член Московського археологічного товариства, історичного товариства Нестора-літописця при Університеті св. Володимира, Київської губернської археографічної комісії, Владимирської, Таврійської та Чернігівської архівних комісій, член Чернігівського єпархіального архіву старожитностей, народився в сім'ї священника с. Мостці Владимирської губернії в 1850 р. Початкова освіта була домашньою, з 1860 по 1870 р. навчався у Владимирському духовному училищі і Владимирській духовній семінарії. Після закінчення IV філософського класу семінарії в 1870/71 навчальному році — учитель земської школи села Іваново (нині — м. Іваново-Вознесенськ). З 1871 р. М.М.Бережков — студент історико-філологічного факультету Петербурзького університету, після закінчення якого в 1875 р. (з золотою медаллю) був залишений в університеті для підготовки до професорського звання. Протягом 1875–1878 рр. під керівництвом професора К.М.Бестужева-Рюміна підготував і захистив дисертацію на тему “О торговле Руси с Ганзой до конца XV века” на звання магістра російської історії.

У 1879–1882 рр. М.М.Бережков – учитель молодших дітей у сім'ї графа О.С.Уварова; у 1882–1904 рр., 1919–1927 рр. – професор російської історії Ніжинського історико-філологічного інституту. За цей період М.М.Бережков провів велику роботу по збиранню, вивченню та опису пам'яток російської історії та культури.

Помер М.М. Бережков у 1937 р. в м. Ніжині.

Документальні матеріали фонду М.М.Бережкова достатньою мірою розкривають його біографію і дають повне уявлення про основні напрями діяльності фондоутворювача.

Багатим фактичним матеріалом до біографії М.М. Бережкова є родословні таблиці, складені ним, мемуарні записи, свідоцтва і атестати про освіту та службову діяльність.

Окрему своєрідну групу документів складають щоденники фондоутворювача за 1876–1930 рр., в яких, крім відомостей біографічного характеру, є багатий фактичний матеріал: про Петербурзький університет і його професорів І.І. Срезневського, М.І. Соколова, К.М. Бестужева-Рюміна, В.І. Ламанського, В.С. Соловйова, А.І. Розова, про культурне і політичне життя Петербурга і Москви в 1876–1882 рр., про Ніжинський історико-філологічний інститут, про студентські виступи у зв'язку з подіями 1905–1907 рр., 1917 р., про зміни в м. Ніжині та інституті після Великої Жовтневої соціалістичної революції, характеристики, некрологи та нотатки про колег і знайомих М.М. Бережкова, серед яких були: Г.О. Афанасьєв, Д.І. Багалій, В.П. Бузескул, С.А. Белокуров, М.П. Василенко, В.С. Іконников, Д.І. Іловайський, А.А. Карпенко, В.В. Карпенко, О.М. Лазаревський, І.О. Левицький, М.І. Лілеєв, І.А. Линниченко, П.І. Люперсольський, В.Г. Ляскоронський, Г.В. Малеванський, В.К. Пискорський, А.І. Покровський, В.І. Рязанов, О.І. Соболевський, І.І. Соколов, М.І. Соколов та його сини Юрій та Борис, М.Н. Сперанський, троюрідний брат фондоутворювача, П.П. Смирнов, П.В. Тихомиров, І.Г. Турцевич, Д.В. Цветаєв, К.Ф. Штепа, М.В. Шугуров, Ф.Л. Ернст.

Педагогічну діяльність М.М. Бережкова, а саме: роботу в інституті кн. Безбородька, паралельно з цим – читання лекцій в Ніжинському народному університеті ім. Т.Г. Шевченка (1919), на учительських курсах (1922), участь у прийомі екзаменів у жіночій гімназії м. Ніжина (1890) і церковно-приходських школах Ніжинського повіту (1892–1904), – відтворюють проспекти, програми та конспекти лекційних курсів з російської історії ІХ–ХІХ ст. за 1883–1903 рр. (всього близько 100 од. зб.) і велика кількість підготовчих матеріалів до них – бібліографічні записи, виписки із архівних документів, літописів.

Як і більшість російських істориків XIX – початку XX ст., М.М. Бережков подає вітчизняну історію у безпосередньому зв'язку з царюванням того чи іншого монарха. Тому у фонді знаходяться конспекти лекцій, присвячених династії Романових (15 од. зб.), бібліографічні записи, виписки з різних джерел, матеріали з біографій представників царських родин.

Ніжинський історико-філологічний інститут готував викладачів для середніх навчальних закладів. Тому значна частина лекційного курсу М.М.Бережкова присвячена методиці вивчення історії, розумінню предмета історії як науки. Поряд з конспектами лекцій з історії та підготовчим матеріалом до них можна зустріти і такі праці навчального характеру: “О преподавании русской истории (записка в Конференцию историко-филологического института)”, “Школа. (Заметки, выписки из различных постановлений, указов и т.д.)”, “Учебная инструкция”, “Арифметика. Счет и меры”, бібліографічні записи з педагогіки.

Крім лекційних курсів з російської історії, фонд містить плани та проспекти з курсу джерелознавства, огляди, нотатки 1884–1895 рр., в яких М.М. Бережков подає класифікацію джерел з історії Росії, визначаючи місце і значення кожного з них. Цікаві в цьому плані роботи “Источники для русской истории, письменные, устные, вещественные. (Конспективный обзор сжатый)” [од. зб. 301], “К обзору источников. Литература, народная словесность и язык в отношении истории” [од. зб. 302].

Поряд з лекційним матеріалом з джерелознавства у фонді міститься ряд праць М.М. Бережкова (конспекти лекцій, виписки з літописів, архівних матеріалів), в яких подається характеристика та аналіз конкретних джерел з історії Росії, наприклад, “О древней Владимирской летописи XII в.” [од. зб. 359], “Описание летописи Переяславля Суздальского” [од. зб. 360], “Памятники дипломатических и торговых отношений древней Руси (договоры с греками)” [од. зб. 222], “О новгородских летописях, в частности о так называемой Якимовской летописи” [од. зб. 207], “Памятники дипломатических сношений Московского государства с европейскими и азиатскими державами при Иоанне III. Историко-критический разбор” [од. зб. 217] та ін. (всього близько 20 од. зб.).

У лекційному курсі джерелознавства М.М.Бережков особіно виділив лекції з мемуаристики – “Русские мемуары XVIII–XIX вв. Курс 1894/5 гг. (с обзором отдельных мемуарных источников)” [од. зб. 225]. “В качестве профессора я читывал студентам специальные курсы о русских мемуарах XVIII и XIX вв.; предлагал студентам читать их в подлинниках, составлять о них рефераты или курсовые сочинения; но я должен признаться, что мне мало удавались эти специальные курсы: требуется от профессора

большой труд, знание, тщательная метода изучения”, – згадує М.М. Бережков у “Воспоминаниях о прошлом” [од. зб. 2].

Поряд з вищеназваними лекційними курсами у Ніжинському історико-філологічному інституті М.М. Бережков читав також курс російської історіографії, основою якого були конспекти лекцій з російської історіографії XVIII–XIX ст. професора К.М. Бестужева-Рюміна за 1874–1875 рр. Додатки та удосконалення цього конспекту в майбутньому (1919–1922 рр.) були втілені в “Краткий курс русской историографии”, “Программу курса историографии”, [од. зб. 425, 436], прочитані автором студентам Ніжинського інституту народної освіти в 1919–1923 рр.

Одночасно керівництво інституту доручає М.М. Бережкову розробку лекційного курсу з етнографії. У щоденнику за 1921 р. читаємо: “Все последнее время работаю над составлением программы этнографии и курса по этой науке”. Розроблені матеріали зберігаються в фонді [од. зб. 363, 369-372, 375^а-375^д, 376].

Науково-дослідна робота М.М. Бережкова представлена у його особистому архіві такими документами:

Матеріали по підготовці магістерської дисертації “О торговле северо-западной России с Ганзой в средние века” – чернетка дисертації [од. зб. 97], стаття на цю тему [од. зб. 68], а також покажчик, зміст дисертації, виписки з документальних джерел, бібліографічні нотатки з теми [од. зб. 96, 98-100, 225, 255, 277].

Підготовчі матеріали незавершеної докторської дисертації М.М. Бережкова на тему “Начало сношений Московского государства с Крымом в эпоху Ивана III Васильевича и крымского хана Менгли Гирея”. Це свого роду бібліографічні записи, виписки та копії з документів архіву Міністерства закордонних справ, які висвітлюють історію Криму того часу та встановлення дипломатичних відносин між Московською державою та Кримським двором у 1474–1505 рр.

М.М. Бережков був різнобічно освіченою людиною. Крім російської історії, яка була основою його науково-дослідницької діяльності, він добре знав, любив і цікавився мовами: “Со школьной скамьи во Владимире и по влиянию отца (который экзаменовал меня дома по греческому языку), я впитывал в себя склонность, любовь к языкознанию. Мои деды и прадеды – духовные люди, много размышляли над славянским языком богослужбных книг, и я, их потомок, унаследовал их склонности к языкознанию, к осмыслению речи славянской и русской, греческой и латинской... Я научился и новым европейским языкам: немецкому и французскому. В последнее время немного познакомился с итальянским, испанским, английским... Ощутил и даже больше того – кое-что знаю по-

польски. Очень люблю вникать в украинскую речь: в ней печать глубокой древности” [од. зб. 52, 1923 р.].

В іншому документі читаємо: “... очень интересно изучать старинный славянский язык рядом с греческим, как славянский переводил или даже “лепил” речь с греческого языка. Нынешний славянский язык в Новом Завете и в церковных книгах по сравнению с греческим и русским — какое обширное поле, и какое любопытное для вдумчивого исследователя дело!” [од. зб. 20, 1901 р.].

Дослідженню саме цих питань і присвячені такі праці М.М. Бережкова, як: “Мысли о языке. Наблюдения и заметки”, “(Толковый литературный словарь)”, “Заметки и разбор русской грамматики и диалектов владимирского и малороссийского”, “Разбор слов и украинских словарей”, “Разбор слов и украинские фамилии”, “Запись слов, встречающихся в грамотах”, “Словарь географических названий”, бібліографічні матеріали до них; “Конспект лекций по латинскому, греческому и немецкому языкам”, переклади слів з грецької та латинської мов і коментарі до них, “Заметки по греческой грамматике и синтаксису”, “Греческий алфавит”, словники англійських, французьких, німецьких, італійських, іспанських слів і висловів та коментарі до них. Окрему групу становлять виписки з богослужбних книг грецьких слів, фраз, виразів, їх розбір та коментування.

Матеріали фонду представляють роботи М.М. Бережкова по збиранню фольклорних та етнографічних матеріалів Росії, України, Білорусі. Цьому присвячені його записи – “Владимирская речь” [од. зб. 631], “О русском празднике” [од. зб. 364], “О том, как проводят воскресные и праздничные дни” [од. зб. 367], “Рушники украинские (об употреблении рушников, заметки)” [од. зб. 365], “Старинные церковные обряды в Малороссии” [од. зб. 95], “К этнографии (записи по этнографии о Белоруссии)” [од. зб. 373], “Фольклорные записи (русского, украинского и белорусского языков)” [од. зб. 366], бібліографічні матеріали з етнографії за джерелами другої половини ХІХ ст. [од. зб. 368, 374], програми та конспекти лекцій з російської етнографії, питання і теми для співбесіди з цього предмету [од. зб. 369].

Виписки з праць окремих авторів з філології, приклади з порівнянь давньоруської і російської літературної мови ХV–ХVІІ ст., порівняння окремих російських та українських слів, імен, прізвищ, визначення їх смислового значення, фонетичного звучання, виписки з тлумачних словників Б.Д. Грінченка та В.І. Даля, прислів'я та приказки з вживанням слів із спільним коренем, записи народних билин, пісень, анекдотів, почутих в Бережках та в Ніжині, Батурині, Носовці, Бахмачі, складають частину записів у щоденниках М.М. Бережкова [див. од. зб. 12-59].

Дослідження М.М. Бережкова з проблем мовознавства, фольклору та етнографії не заважали йому відстоювати шовіністичну позицію російського філолога-славіста О.І. Соболевського, який вважав українську мову не чим іншим, як говіркою російської: “Когда я слышу искусственную малорусскую речь, то она мне сразу кажется забавною, мизерною, чем-то незрелым. Говорю про искусственный язык малорусский, притягающий на значение литературное, равное с великорусским литературным языком. Лучше соединиться в одной русской мысли и одном русском литературном языке, благо что он уже создан общими деяниями великоруссов и малоруссов” [од. зб. 19].

У щоденнику М.М. Бережкова за 1900 р. [од. зб. 19] зустрічаємо такий запис: “Я хотел бы написать на следующие темы свои сочинения: 1. Что есть идея? (философский и богословский трактат), 2. История по библии, иначе очерк истории рода человеческого с церковной точки зрения”.

Мабуть цим пояснюється наявність у архіві фондоутворювача різного роду виписок із синодиків, четьї-мінеї, друкованих джерел, що містять описи житій святих, а також чернеток до тем: “К жизнеописанию русских святых людей” [од. зб. 461], “К житию святого князя Игоря Ольговича” [од. зб. 462], “Власть божественна, державна по природе” [од. зб. 452], нотаток і виписок з праць різних авторів з історії церкви [од. зб. 275, 466, 483, 491].

Праця М.М. Бережкова по збиранню та вивченню документальних матеріалів, що стосуються історії України в цілому і Ніжина зокрема, безпосередньо пов’язана з його участю в роботі історико-філологічного товариства при інституті кн. Безбородька, історичного товариства Нестора-літописця при Київському університеті, Київської губернської археографічної комісії, Московського археологічного товариства, а також з участю в роботі VIII–XIV археологічних з’їздів.

Починаючи з 1883 р., М.М. Бережков знайомиться з публікаціями, збирає бібліографічний матеріал з історії України та Чернігівщини [од. зб. 217, 314-315, 14-15]. На прохання фондоутворювача його брат Дмитро робить для нього виписки, копії з історії Чернігівщини з рукописів, що зберігаються у Воєнно-топографічному архіві Петербурга [од. зб. 251]. У 1895 р. М.М. Бережков підготував статтю “О городе Нежине по известиям московских путешественников” [од. зб. 15]. Записи в щоденнику за 1898 р. свідчать про його участь в археологічних розкопках в с. Березань, які проводив В.Б. Антонович [од. зб. 17].

За 1901–1902 рр. у фонді збереглися матеріали праці М.М. Бережкова з питань дослідження історії грецької культури та писемності в м. Ніжині [од. зб. 20, 70, 264], відомості про церкви і монастирі Чернігівської губернії, передані священиками в Ніжинське історико-філологічне

товариство до XII археологічного з'їзду [од. зб. 321, 323, 326-351], списки поселень Чернігівської губернії, її визначних пам'яток [од. зб. 324-352], записи про організацію в травні 1902 р. у м. Харкові археологічної виставки та участі в ній М.М.Бережкова [од. зб. 21].

У 1919–1922 рр. М.М.Бережков читав лекції з історіографії, етнографії [од. зб. 46] та історії Ніжина на курсах учителів [од. зб. 50]; він вирішує систематизувати матеріали про Ніжин, підготувати нарис з історії міста та статтю “О Шафонском” [од. зб. 46, 50–52]. Як свідчать матеріали фонду, робота О.Ф. Шафонського “Топографическое описание Черниговского наместничества” стала основою для написання М.М.Бережковим статті та реферату на тему “О земляных и деревянных укреплениях старого Нежина в XVII–XVIII вв.” на кафедрі інституту. Ним також було зібрано фактичний матеріал з історії Ніжина, собору св. Спаса в Чернігові і Ніжинського Благовіщенського монастиря [од. зб. 56, 87, 320], проте нарис з історії Ніжина так і не був написаний. Згідно з записом у щоденнику за 1928 р. [од. зб. 58], М.М.Бережков передав увесь зібраний документальний матеріал, літературу з історії Ніжина та ніжинських греків проф. К.В.Харламповичу, товаришу брата Дмитра по Петербурзькій духовній академії.

Окрему групу документів архівного фонду М.М.Бережкова становлять матеріали до біографій О.В. Суворова, П.О. Румянцева-Задунайського, істориків С.М. Соловйова, М.М. та Д.М. Бантиш-Каменських, М.Ф. Біляшівського, В.Г. Ляскоронського, А.І. Покровського, матеріали до генеалогій різних осіб, некрологи. Короткі некрологи зустрічаються і в кінці щоденників М.М.Бережкова.

М.М.Бережков як дослідник надавав великого значення листуванню як документальному джерелу. “Переписка ученых – серьезное подспорье к науке, к биографии ученых, к истории образованности, к истории науки и литературы вообще” [од. зб. 4, арк. 2-4].

Очевидно цим пояснюється те, що основна частина фонду М.М.Бережкова – листування: 3120 од. зб. від загального обсягу – 3940 од. зб.

Більшу частину цієї колекції (більше 2 тис. од. зб. за 1871–1932 рр.) становлять листи особистого характеру – від матері, сестер, братів, інших родичів, знайомих по Владимирській губернії, товаришів по духовній семінарії та університету. Ці листи, крім інформації до біографії фондоутворювача, характеристики його близьких та знайомих, містять у собі цікаві відомості про відношення частини інтелігенції, в основному духовенства або вихідців з нього, до яких належав і сам М.М.Бережков, до перетворень в країні в 1900–1930 рр.

Певний науковий інтерес становлять листи до М.М.Бережкова

видатних діячів науки і культури XIX – поч. XX ст., колег по науково-педагогічній та громадській діяльності (близько 200 од. зб. за 1883–1930 рр.), учнів М.М. Бережкова (близько 100 од. зб.). У цій групі найбільш цікаві листи істориків В.П. Бузескула, В.С. Іконникова, І.Є. Забеліна, Д.І. Іловайського, І.А. Лінниченка, В.Н. Сторожева, І.І. Соколова, Є.М. Щепкіна, А.М. Ясинського, ректорів Ніжинського історико-філологічного інституту П.І. Люперольського та П.В. Тихомирова, колег по інституту Г.В. Малеванського, В.К. Піскорського, А.І. Покровського, М.І. Соколова, І.Г. Турцевича, професора Варшавського університету Д.В. Цветаєва, членів Таврійської та Чернігівської архівних комісій А.М. Маркевича, С.А. Гатцука, П.І. Добровольського, В.Л. Модзалевського. Цікаві за змістом листи К.Г. Ляскоронської, сестри В.Г. Ляскоронського, колеги М.М. Бережкова по Ніжину, в яких є згадування про генеалогію роду Ляскоронських. Із змісту листів можна здогадатися, що М.М. Бережков працював над упорядкуванням бібліотеки В.Г. Ляскоронського після його смерті і надавав допомогу Катерині Григорівні у передачі цієї бібліотеки до ВБУ [од. зб. 909-913].

Активне листування М.М. Бережкова з членами церковно-історичного і археологічного товариства при Київській духовній академії В.М. Фальковським, Т.Д. Флоринським, І.М. Корольковим А.С. Криловським, членами церковно-археологічної комісії при Чернігівському єпархіальному архіві, директором Смоленського історико-археологічного музею, священиками, збирачами давнини свідчать про велику роботу М.М. Бережкова по збиранню матеріалів з історії церкви, населених пунктів Чернігівської і Владимирської губерній, цінних книг, рукописів, що знаходяться в монастирях та церквах, і передача їх музеям та бібліотекам.

Дуже цікаві листи К.М. Бестужева-Рюміна до М.М. Бережкова [од. зб. 685-772; III, 53962-53974 за 1876–1896 рр.] – оригінали листів та їх копії, переписані фондоутворювачем, з його спогадами про вчителя. З часу від'їзду М.М. Бережкова до Ніжина в 1882 р. вони бачились всього 3 рази, але їх листування назавжди зберегло тепло дружніх відносин учителя і учня.

В архіві є листи, адресовані М.М. Бережкову професором Петербурзького університету О.О. Шахматовим, головами Московського археологічного товариства О.С. та П.С. Уваровими [од. зб. 1104, 1068–1071; III, 55983-55987].

Невелику групу матеріалів фонду складають студентські праці братів М.М. Бережкова, матеріали архівів його прадіда, архієпископа Ярославського і Ростовського, Євгенія Казанцева і Кузьми Івановича Смирнова, бережецького благочинного, діда М.М. Бережкова. Це матеріали (більше 200 од. зб. за 1828–1866 рр.) такого змісту: переклади

Є. Казанцева церковних канонів на латинську мову (у віршах); “Жизнь священника Алексея Ефимовича” старшого брата Є.Казанцева, складена ним у 1828 р.; автобіографічні записи, матеріали до біографії Є. Казанцева та К.І. Смирнова; офіційне листування Є. Казанцева і К.І. Смирнова зі Святійшим Синодом; матеріали приватного листування Є. Казанцева з племінником І.А. Благовіщенським та К.І. Смирновим.